

EDHYAM RAHİMOVİÇ TENİŞEV*

(60. Doğum Yıldönümü Münasebetiyle)

B.A. SEREBRENNİKOV

A.A. CEÇENOV

SSCB İlimler Akademisi Dil Bilim Enstitüsü Türk ve Moğol Dilleri Bölümü Başkanı, M.V. Lomonosov adlı Moskova Fen-Edebiyat Üniversitesine bağlı Asya ve Afrika Ülkeleri Enstitüsü Türk Filolojisi kürsüsü profesörü, Sovyetler Birliği Türkologları Komitesi Başkan yardımcısı, SSCB İlimler Akademisi Dil ve Edebiyat Bölümüne bağlı Dil Diyalektolojisi ve Tarihi İlmî Heyeti başkan yardımcısı, Filoloji İlimleri doktoru Edhyam Rahimoviç Tenişev doğumunun 60. yıldönümüne ve ilmî pedagojik yaşamının 40. yılına geldi.

Edhyam Rahimoviç Tenişev 25 Nisan 1921 yılında Penza şehrinde Tatar bir ailede dünyaya geldi. 1938 yılında liseyi bitirdikten sonra Demir Yolu Mühendisliği Enstitüsü, Tünel ve köprü yapımı bölümünü kazandı. Edhyam Rahimoviç Tenişev bu enstitüde Eyleryl¹ integralinin çözümüne adanan ilk ilmî çalışmasını hazırladı. Başlayan savaş onun okul yaşamına ara vermesine neden oldu. Komsomol Devlet Komitesi Edhyam Rahimoviç Tenişev'i Smolensk yakınında savunma tesisleri kurmak için görevlendirdi.

Savaş bittikten sonra Edhyam Rahimoviç Tenişev Leningrad Üniversitesi Doğu Dilleri Fakültesini kazandı. Böylece şarkiyâtçı Tenişev'in biyografisi 1945 yılında başlamış oldu. Edhyam Rahimoviç Tenişev bu tanınmış öğretim kurumunda S.Ye. Malov, Ye.E. Bertels, İ.Yu. Yakubovskiy, N.A. Kononov, V.M. Aleksey, N.K. Dmitriyev, V.M. Jirmunskiy gibi büyük ilim adamlarından ders aldı.

1949 yılında Edhyam Rahimoviç Tenişev, SSCB İlimler Akademisi üyesi ve muhabiri S.Ye. Malov'un danışmanlığında *Kıpçakskiy Yazık i yego Svyaz Sovremennimi Kıpçakskimi Yazıkami* (Kıpçak Dili ve Bugünkü Kıpçak Dilleriyle İlgisi) (Çekim Sistemi) adlı bitirme tezini savundu. Aynı yıl yüksek lisansı kazandı ve 1953 yılında *Sutra Zolotogo Bleska* (Altın Işık Sutrası) adlı el yazma eser üzerine yüksek lisans tezini savundu.

1954 yılında Edhyam Rahimoviç Tenişev Moskova'ya taşınarak N. K. Dimitriyev başkanlığındaki Türk Dilleri bölümünde göreve başladı. 1956 yılında SSCB İlimler Akademisi Başkanlık Divanı, Edhyam Rahimoviç Tenişev'i Türk Dillerini incelemek ve uygun bilim kadrolarını hazırlamak ve Çin Halk Cumhuriyeti uzmanlarına yardımcı olmak için Pekin'e gönderdi. Böylece S. Ye. Malov'un yakın öğrencisi kaderin etkisiyle Batı Çin'de yaşayan Türkçe zarfları inceleme alanında onun halefi olmuştur.²

Edhyam Rahimoviç Tenişev Çin'de çalıştığı sırada Çin Halk Cumhuriyeti Millî Azınlıklar Enstitüsünün özel kurslarındaki öğrencilere ve yüksek lisans öğrencilerine Türkçe ve Türk dilleri üzerine konferanslar verdi. Edhyam Rahimoviç Tenişev bu

* *Sovetskaya Tyurkologiya* No:3, 1981

¹ E.R. Tenişev, "Dva reşeniya intergala Eylerya" (Eylerya İntegrali İki Çözümü) *Studençeskiy Sbornik* (Öğrenci Derlemesi), Moskova 1941 Nu: 3

² V.İ. Kirsanov, Krupnyy vostokovedtyurkolog (Büyük Dil Bilimci ve Türkolog), *İsseedovanie Yazıkı Drevnepismennih Pamyatnikov* (Eski Yazılı Eserlerde Dil İncelemesi), Kazan 1981, s. 7.

ülkedekeyken Eski Uygurca yazılı eserlere adanan iki Çince ana monografi ve birkaç makale yayımladı. Edhyam Rahimoviç Tenişev Çin Halk Cumhuriyeti'nde Uygurlar, Salarlar ve Sarı Uygurlar tarafından yerleşim yeri hâline getirilen Batı Çin'in zor erişilir ilçelerine üç kez araştırma inceleme gezisi düzenledi. Bu gezi esnasında çok zengin dil bilim, folklor, etnografya ve tarih malzemeleri topladı.

1959 yılında Moskova'ya dönerek Çin'de topladığı malzemeleri yayına hazırlamağa başladı. İlk olarak *İz Nablyudennyy nad Salar skim Yazıkom* (Salar Dili üzerine gözlemler) (Çincenin Salarcaya etkisi hakkında)³ ve *Tiri Novıh Uygurskih Dokumenta iz Turfana* (Turfan'dan Üç Yeni Uygur Belgesi)⁴ adlı makaleleri basıldı. Yazar 1. makalesinde Çincenin Salarcaya etkisini tespit ederek ses bilgilik ve yapı bilgilik özelliklerini açıklamıştır. 2. makalesinde ise Edhyam Rahimoviç Tenişev bu zamana kadar bilinmeyen 3 Uygur anıtını ilk defa bilim aleminin hizmetine sunmuştur. Bu zamandaki en önemli çalışmalarına örnek *Salar skiy Yazık i Salar skie Tekstı* (Salar Dili ve Metinleri) adlı çalışmasıdır.

Son çalışmasında yazar tarafından Salar folklorunun türleri tespit edilmiştir: Tambah (masal), Lişi (Çince-destan), sağış (anababa evi üzerine gelinin ağlayışı), yığı (ağıt), yir (şarkı)⁵. Aynı yıllarda Edhyam Rahimoviç Tenişev Salar ve Sarı Uygurların dili, tarihi, etnografyası ve folkloruna adanan makalelerini yayımladı. Onun çalışmaları arasında Uygur Diline adanan *O Dialektah Uygurskogo Yazık Sintszyana* (Sintszyan Uygur Dili Lehçeleri) hakkındaki makale önemli bir yer tutmaktadır. Bu çalışmasında yazar Batı Çin Çağdaş Uygur dilinin lehçe ayrılıkları hakkındaki görüşünü ve merkezî, güney ve doğu 3 lehçesiyle ilgili görüşlerini ileri sürmüştür, ayrıca bazı lehçelerin ayırıcı özelliklerini tespit etmiştir. Edhyam Rahimoviç Tenişev'in görüşüne göre Uygur dilinin dayanak lehçesi merkezî lehçedir. Bunun yanında Uygur Dilinin lehçe ayırmasında Doğu (Loknor) lehçesini belirtmiştir. Bu gözlemler Türkoloji için yeni bilgilerdi.

Bilindiği gibi bazı bilim adamları Uygur dilinin lehçelerini aşağıdaki sınıflandırılmış bölümlere ayırmaktadırlar:

1. Güney bölümü,
  - 1.1. Kâşgar ve Yarkent lehçeleri (Yangigisar şivesiyle)
  - 1.2. Hotan ve Keriy lehçeleri (Çerçen şivesiyle)
  - 1.3. Aksuy (Aksu, Maralbaş) lehçeleri.
2. Kuzey bölümü
  - 2.1. Kuçar-Turfan-Komul (Karaşar, Kuça, Turfan, Komul) lehçeleri,
  - 2.2. İliy veya Kulcin (Kulca, Carkent) lehçeleri,
3. Lobnor lehçesi,
4. Hotan lehçesi,
5. Gansu lehçeleri

³ E.R. Tenişev, *İz Nablyudennyy nad Salar skim Yazıkom* (Salar Dili Üzerine İncelemeler) (Çincenin Salar Dili Üzerine Etkisi) *Voprosı Yazıkoznaniya* (Dil Bilim Sorunları), Moskova 1960, Nu: 3

⁴ E.R. Tenişev, *Tiri Novıh Uygurskih Dokumenta iz Turfana* (Turfandan Üç Yeni Uygur Belgesi) *Problemi Vostokovedeniya* (Şarkiyât Problemleri), Moskova 1960, Nu: 3.

⁵ E.R. Tenişev, *Salar skie Tekstı* (Salar Metinleri), Moskova 1964 s. 5.

⁶ E.R. Tenişev, *Etničeskiy i Rodoplemnoy Sostav Narodnosti Yugu* (Yugu Halkının Etnik ve Kabile Bileşimi) *Sovyetskaya Etnografiya* (Sovyetler Birliği Etnografyası), Moskova 1962, Nu: 1

5.1. Sarı Uygur

5.2. Salar⁷

Bu ana fikre göre Salar ve Sarı Uygur dilleri Uygur dilinin lehçelerine aittir, fakat Edhyam Rahimoviç Tenişev inandırıcı bir şekilde bu ayırmanın esassız olduğunu ispat etti.

Edhyam Rahimoviç Tenişev 1969 yılında *Storoy Salaraskogo Yazıka* (Salar Dilinin Yapısı⁸) adlı doktora tezini savundu. Bu tezde Salar dilinin ayrıntılı olarak dil bilgisi özelliklerini açıkladı. Bu çalışma sadece kendi notlarına dayanmaktadır. Yazar, Salar dilinin lehçelik bileşimi ve onun Türk dilleri sınıflandırma sistemindeki yerini belirledi. Tenişev, Salar dilinin iki lehçesi olduğunu gösterdi. Bunlar: Geytsız köyündekilerle (Çinsuy şivesiyle) Munta Dağ ilçesindeki halkın lehçeleridir. Bu iki lehçe arasındaki farklılıklar yazar tarafından inandırıcı bir şekilde ortaya konuldu.

Salar dilinde farklı kökenli unsurların bulunması öbür dillerde konuşanlarla sıkı temaslarından anlaşılmalıdır. Örneğin; Salar dilinde Kıpçak unsurlarının olması, XIII.-XIV. yüzyıllarda Semerkant yakınında Salarların Kıpçaklarla temaslarının sonuçlarıdır. Bu unsurlar:

- ğa/-ge: Yönelme hâli eki,
- nı/-ni: Belirtme hâli eki,
- ğan/-gen (-miş ekişnin yanısıra): Geçmiş zaman, sıfat-fiil eki,
- ğuç: Şimdiki zaman, sıfat fiil eki,
- ğı/-ği (aynı zamanda -a/-al/-ale ekleri): istek kipi ekleri...

XVI. yüzyılda Salarlar Doğu'ya göç etmiş ve bu göç sonucunda Eski Uygurlarla sıkı ilişkilerde bulunmuşlardır. Bu, Salar dilinde aşağıdakilerin oluşmasına neden olmuştur.

- İ^s, -i foneminin varyantları,
- emes/-emesar/-emesken olumsuz isim koşacı,
- ātux* 'ayı', *sıdır* 'para birimi' kelimeleri vb...

Doğu Türkistan'da Salar dilinin Çin, Tibet, Dunsyan, Bacan ve Mongor dilleriyle sıkı ilişkisi onun yapı bilimlik değişimlerine neden olmuştur. Örneğin, bu ilişkiler ses bilimde ötümlü-ötümsüz ünsüzlerin karşılıklı ilişkisinin ötümsüz-ötümlü ünsüzlerin karşılıklı ilişkisine dönüşümü /r/ foneminin /-r/ varyantının oluşmasına; ünlü uyumunun zayıflamasına, bir taraftan açık hecelere öteki taraftan da kapalı hecelere eğilimin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Yapı bilimde bütün şahısların çokluk ekleri, iyelik çekimleri, koşacın şahıs biçimleri, ayrıca -tam bir söz bölümü- Türk sayı sıfatları yok olmuştur. Türk sıfatları ve zarflarının içine Çince öğeler girmiştir. Cümle biliminde cümle öğelerinin dizimi bozulmuştur. Kelime hazinesi büyük ölçüde Çince ve Tibetçe kelimelerle dolmuştur, fakat bütün bu değişimler Salar dilinin Oğuzca temelini bozamamıştır. Aslında Tenişev'in fikrine göre bugünkü Salar dili Oğuz dillerine ve daha çok Türkmen diline⁹ yakınlığını korumaktadır.

1976 yılında çok az incelenmiş Türk dillerinden birinin ses bilgisi ve dil bilgisi yapısı, ayrıca kelime hazinesine adanmış olan Edhyam Rahimoviç Tenişev'in *Storoy Sarıg-Yugurskogo Yazıka* (Sarı Uygurcanın Yapısı) adlı monografi incelemesi yayınlan-

⁷ Bkn: N.A. Baskakov, *K Klassifikatsii Dialektov Sovremennogo Uygurskogo Yazıka* (Bugünkü Çağdaş Uygur Dili Lehçeleri Sınıflandırılması) *Voprosı Tyurkologii* (Türkoloji Sorunları 4) Bakü 1971.

⁸ E.R. Tenişev, *Storoy Salaraskogo Yazıka* (Salar Dilinin Yapısı), Moskova 1976.

⁹ E.R. Tenişev, *Storoy Salaraskogo Yazıka* (Salar Dilinin Yapısı), s. 253-254.

mıştır. Bu çalışmada Sarı Uygurlar hakkında tarihî bilgiler de verilmiştir. Önceki kitabındaki gibi yazar, burada Sarı Uygurcada meydana gelmiş yapı değişikliklerine büyük ilgi göstermiş ve bunları ayrıntılı olarak açıklamıştır. Eskiden Sarı Uygurca eski Uygur edebî d- dili gibi aynı tipe aitti. Sarı Uygurcada bazı geçmişten kalma olaylar korunmuştur. Yazar adil olarak ilk önce çıkma hâli eki olan -tin, eski sayı sistemi (on birden yirmi sekize kadar) ve zamirlerin çifte çekimini bu olaylardan saymaktadır. Eski Uygurca halk ve konuşma dili öğelerinden -âaú, -gış ve -gur fiil ekleri sayılmaktadır. Yazar burada ayrıca d- dilinin yerine z- dilinin VIII. -IX. yüzyıllarda eski Kırgız z- dilinin etkisiyle geçtiğini de belirtmektedir.

Edhyam Rahimoviç Tenişev'in gözlemleri bugünkü Sarı Uygurcanın Hakas, Şor, Çulım Türk ve Fuyu Kırgız dilleriyle yakınlığını temellendirmektedir. Bu çalışmada Kıpçak etkisi belli bir biçimde ortaya çıkmaktadır: č>ş, š>s ses bilgisi düzensizliği, geniş ünlülerin başına /y/ harfinin gelmesi ve /l/, /n/, /t/, /d/ baş ünsüzlerinin eklerde alması...

Sarı Uygurcaya en büyük etkiyi Çince göstermiştir. Bu etki şu değişikliklere yol açmıştır: Ses biliminde ötümlü-ötümsüz ünsüzlerin korelasyonunun yerini kuvvetli/ uvvetsiz ünsüzlerin korelasyonunun alması. /r/ foneminin /-ř/ foneminin olması, /z/-/z'/, /ž/-/ž'/ Çin ünsüz fonemlerinin benimsenmesi; dudaksız/dudaksıl ünlülerin uyumunun zayıflaması. Sarı Uygurcanın yapı bilimliğinde Salar dilindeki gibi değişiklikler meydana geldi, fakat Türk sayılarının korunması farklılığıyla sözcük bilgisinde genel Türk kurallarından sapmalar bulunmadı¹⁰.

Bütün bu değişikliklere dayanarak Edhyam Rahimoviç Tenişev Salar ve Sarı Uygur dillerini Çin, Tibet, Dunsyan, Mongor ve Şıra Uygur dillerinin yanısıra Orta Asya dil ittifakının doğu alanı dil özelliklerinin bölge yayılımını da içine alıyor.

Edhyam Rahimoviç Tenişev'in ilmî merağı geniş ve çok yönlüdür. Eski Türk Yazıtlarının incelenmesine adanan çalışmalarını özellikle belirtmek gerekir. Son yıllarda Radloff'un ve S.Ye. Malov'un çalışmalarında genel olarak Türk Yazıtlarının yapısı incelenmiş olsa da Edhyam Rahimoviç Tenişev için bu dillerin etnik toplumlarda değişik devirlerde kullanılması önemlidir. Edhyam Rahimoviç Tenişev kendi makalelerinden birisinde Eski Orhun Âbidelerinin Oğuzlar, Uygurlar, Kıpçaklar, Kırgızlar ve öbür birtakım Türk kavimlerinin karışık olduğunu ispat etmiştir. Edhyam Rahimoviç Tenişev Orhun Âbidelerinin yapay yüzünü açığa çıkarmayı başarmıştır. Böylece yazıtların yazarına özgü ayrı lehçe çizgileri bu dili etkileyebildiyse de önceki fikre karşı o lehçelere ayrılamaz. Edhyam Rahimoviç Tenişev'in makalesi çeşitli şifrelerle yazılmış birtakım yazı âbidelerinden etkilenmiş edebî Eski Uygur Türkçesinin özellikleri hakkında yeni ve ilginç şeyler içermektedir.

Eski Uygur edebî dili, felsefî ve didaktik, sanat, iş, hukuk, manzum, mektup şeklindeki tür ve üslupların birleşimiyle oluşmuştur... Orta çağda en itibarlı dil olup öbür dil ve etnik toplumlar tarafından da kullanılıyordu. Karahanlı ve Uygur dilinin oluşmasında (Yusuf Balasagun, Mahmud Kâşgarî ve Yugnekî'nin eserleri) onun rolü kuşkusuzdur. Onda Çağatay ve Harezmi devirlerinin dil özellikleri görülmektedir. Başka bir deyişle eski ve orta çağlarda Türkler için eski Uygur edebî dili eski çağda kendi bölgesinde Lâtince gibi rol oynuyordu. Zaman bu dilin sadece âbidelerini koruyabildi. Halk ve konuşma temeli onlarda hemen yansıma bulmadı. Bu değişik devirlerde halk dilinin yeniden düzenlenmesi konusunda ortaya bir soru çıkmaktadır. Bu devirlerin temelinde eski Uygur edebî dili gelişmekteydi.

¹⁰ E.R. Tenişev, *Storoy Sarıg Yugurskogo Yazıtka* (Sarı Uygur Dilinin yapısı), Moskova 1976 s. 165.

Turfan ve Sintsyan'da yaşayan halkın konuşma dilinin temelini yeniden kurulması ve onun Eski Uygurca ve Modern Uygurca ile ilgisinin saptanması çalışmalarının ilk deneyimi Edhyam Rahimoviç Tenişev'e aittir.

Şu sırada Edhyam Rahimoviç Tenişev *Zolotoy Blesk* (Altın Işık) üzerindeki dil bilgisi çalışmalarını hazırlamakta, Sintszyan *bugünkü Uygur dili lehçeleri metinleri, sözlüğü ve incelemesi* üzerinde çalışmaktadır.

Edhyam Rahimoviç Tenişev 18 yıl Dil Bilim Enstitüsü Türk ve Moğol Dilleri Bölümü başkanlığı yapmıştır. Bu zaman süresinde bu kol çok sayıda uzmanlar tarafından iyi tanınan araştırmalar ortaya çıkarmıştır. 1970'li yılların başından itibaren Edhyam Rahimoviç Tenişev'in inisiyatifiyle *Sravnitelno-İstoriçeskaya Grammatika Tyurskih Yazıkov* (Türk Dillerinin Tarihi ve Karşılaştırmalı Dil Bilgisi) adlı 4 ciltlik ortak çalışma hazırlıkları başlamıştır. Bu çalışmanın 2. cildinin 80 varaktan büyük hacimli ses bilgilik ve yapı bilimsel bölümü doğrudan doğruya onun yönetiminde hazırlandı, ayrıca heyet tarafından yakın zamanda tamamlanacak olan *Osnovi Tyurskogo Yazıkoznaniya* (Türk Dil Bilim Temelleri) (Macar Türkologlar işbirliğiyle) özet çalışma hazırlıklarını ve *Moğol Dillerinin Tarihi ve Karşılaştırmalı Dil Bilgisi* üzerinde deneme (SSCB Şarkiyât Enstitüsü görevlileri işbirliğiyle) çalışmalarının başında bulunmaktadır.

1977 yılında Edhyam Rahimoviç Tenişev *Lingvistiçeskogo Atlasa Yevropı* (Avrupa Dil Bilim Atlası)'nın baş yazı kurulu kadrosuna seçilmiştir. Bu uluslar arası kuruluşun başında UNESCO bulunmaktadır. Edhyam Rahimoviç Tenişev 5 doktora ve 20'den fazla yüksek lisans tezi yönetmiştir. Onun öğrencileri Türkolog ve Uygur Dil Bilimci olarak bilim ve devlet kuruluşlarında çalışmaktadır. Edhyam Rahimoviç Tenişev Sovyetler Birliği Türkoloji dergisinin yazı kurulu üyesidir. 1972 yılında Türk Dil Bilim Toplumu üyesi ve muhabiri seçilmiştir.

Edhyam Rahimoviç Tenişev'in meslektaşları, dostları ve öğrencileri ona bol bol sağlık ve Sovyetler birliği Türkolojisi için başarılar diler.

Çeviren: Faruk ÖZTÜRK